

ДИХОТОМИЯТА ДИАЛОГ / МОНОЛОГ С ОГЛЕД НА ОПИТИТЕ ЗА СЪЗДАВАНЕ НА ТЕКСТОВА ТИПОЛОГИЯ¹

Редица филологични дисциплини наред със специфичните изследователски задачи, на които търсят разрешение, особено внимание отделят на изграждането на единна, системна и прегледна класификация съответно на *стиловете, типовете текст, жанровете, регистрите и т. н.* [вж. по въпроса Добрев 1992, Хофманова 1997]. Някои от тях са ориентирани предимно към *вътрешните*, структурни характеристики на текста, други - към *външните* параметри (напр. сферата на общуване, в която функционират текстовите типове: икономика, право, религия и т.н.). От тази гледна точка съществуват и смесени типологии, основаващи се на взаимозависимостите между вътрешно присъщите характеристики на текста (членение, композиция, езикови средства) и външните, екстралингвистичните параметри (комуникативна ситуация, намерение, цел).

Основните проблеми, свързани с разработването на универсална текстова типология, прозорливо набелязва Х. Изенберг [1978], който поставя следните изисквания: *хомогенност, изчерпателност, стриктност и монотипност* (което означава всеки текст да бъде еднозначно съотнасян към определен тип, дори и ако типологията предполага повече възможности, те трябва да бъдат йерархично подредени). Изенберг сам посочва, че изисквания като хомогенност и монотипност са твърде трудно постижими, тъй като най-често се достига до типологичната дилема: или един и същ текст с еднакво основание може да бъде съотнасян към различни типове, следователно типологията няма да бъде монотипна, или ако тя е монотипна, въз основа на нея ще могат да бъдат дефинирани безкрайно множество текстови типове. Подобно максималистично изискване поражда съмнения относно възможностите да бъдат обхванати всички особености и условия на комуникацията в тяхната пъстрота и сложност.

Ориентацията на голяма част от съвременните изследвания към процеса на комуникация провокира към едно ново разбиране за текста (вече възникнал като резултат или пораждащ се в интеракцията) и замяната му с означения като дискурс [Синклер - Кулгард 1975] или комуникат [Хаузенблас 1984]. Типът текст (или стилът в традиционното разбиране на реториката) се определя не като статично свойство, запечатано като постоянна даденост, а като варираща динамична категория. При характеризирането му се открояват два основни момента: *първо*, детайлен анализ, при който се установява извършеният подбор на езиковите единици, и *второ*, съотнасяне на установените езикови структури към релевантните параметри на контекста.

Целта на редица типологични концепции е да се създаде система от текстови типове под формата на текстови модели (образци). Тези конвенционализирани схеми трябва да обхващат инвариантните признаци на отделните текстови типове (т.е. онези характерни черти, които се повтарят при всички текстове от дадена категория) и да отразяват техните основни закономерности: степента на задължителност на определени компоненти, тяхната йерархия, взаимоотношения, начините за свързване и др. Към

¹ Текстът е публикуван в "Научни трудове на Пловдивския университет - Филология". Т. 37, кн. 1, 1999, с. 231-238.

изграждането на подобен модел се стреми Т.-А. ван Дайк [1980], въвеждайки термина *суперструктура* (за разлика от *макроструктура*, който се отнася до семантичното изграждане на текста). Предполага се, че тези схеми са част от комуникативната компетентност, които по време на речевата дейност (продукция и рецепция) се активират и получават своята конкретна реализация. Проблем е обаче начинът на представяне на тези модели, формализацията на типовите характеристики. Така напр. Й. Мистрик [1973, 1975], като се опира върху резултатите от квантитативния анализ на нехудожествени жанровете, прави опит за формален запис чрез буквени символи (означаващи система от морфологични, стилистични и модални квалификатори) и модифициращи числови изрази (степенуващи стойностите на квалификаторите), в който получените структурни формули на отделните жанрове напомнят химически формули.

При подобно представяне на текстовите типове не може да бъде избегнато острото противопоставяне между отделните типове, а в действителност преходите са плавни. Съотнасянето на конкретен текст към подобни екзактно формулирани модели създава проблеми, може би е уместно моделът да не бъде във вид на точно фиксирана схема, а по-скоро да представлява вариабилно множество от допустимите езикови елементи, които са предпочитани при определени обстоятелства. Говорещият, особено когато се озове в нова за него ситуация, може да се опре на неправилен модел, или под влияние на различни комуникативни фактори да наруши структурата, правилата на определена схема. Друг е въпросът дали описанието се отнася до текстови модели, предназначени за общуване между хора, или за модели, които обслужват комуникацията между човек и машина. В първия случай отклоненията от конвенционализираната комуникативна схема обикновено имат положителен ефект, докато в другия случай се налага висока степен на стандартизация и формализация на моделите.

Подобен метод на описание вероятно би постигнал удовлетворителен резултат при текстове с официален, формален характер: фирмена и административна документация, чието съдържание, последователност и формулиране са точно регламентирани; при кратки и елементарни текстове като поздравления, известия, в които се употребяват точно определени формули; при стандартни разговори като напр. пазаруване, лекарски преглед, изпит; при текстове, които имат лаконичен, елиптичен, редуциран характер като надписи, лозунги, обяви, телеграми... Далеч по-трудно е да се моделират обемни и сложни текстове (дори и нехудожествени), диалози с повече от двама участници. Изтъкнатите причини предизвикват скептицизъм относно текстовото моделиране и изричната уговорка, че се използват предимно експериментално. Така напр. Фр. Данеш [1981] изразява съмненията си относно “глобалния модел” на Богранд [1981, бълг. изд. 1995], задавайки въпроса каква част от света и човешката дейност практически е възможно да бъде моделирана и къде минават границите между отделните модели.

Развитието на съвременните хуманитарни науки до голяма степен е повлияно от диалогичния модел на руския учен М. М. Бахтин. Приносът на Бахтин към теорията на познанието се заключава в идеята за вездесъщността на диалога [вж. изд. 1986]. Отношението Аз - Другите се оказва решаващо, защото възможността за познание и самоидентификация се реализира единствено в съизмерването ни с другите, в диалога с тях. При това не става въпрос само за диалозите между персонажите в литературния текст, нито само

за комуникацията между автор - читател, а за многогласието, за хетерогенността както вътре в текста, така и в интертекстовите зависимости между отделните жанрове, за диалог между различните гласове, стилове, езици, идеолекти и социолекти. При диалогичния модел се акцентира върху динамиката и процесуалността, диференциацията и вариативността, плурализма и другостта, с които се характеризира не само текстът, но и всяка човешка дейност. Осъзнатата нуждата от универсална типология, която да обхваща текстовете в тяхното многообразие: кратки и обемисти, устни и писмени, художествени и нехудожествени, допуска предположението, че жанровете (или типовете текст, различните стилове) се усвояват заедно с езика под формата на повече или по-малко установени схеми и са неотменима част от комуникативната ни компетентност.

През последните години проблематиката, свързана с диалога, става обект на разноаспектно лингвистично (и не само лингвистично) изучаване и като резултат от това в настоящия момент се говори за възникването на нова дисциплина - лингвистика на диалога и монолога [Хофманова 1985]. Изключителното методологично разнообразие рефлектира преди всичко върху различното тълкуване на понятийната двойка *диалог / монолог*. Поради това и освен традиционните означения се срещат и работни термини като: *диалогична / монологична реч, диалогичен / монологичен текст, диалогично / монологично единство, комплекс от комуникати, комплекс от изказвания*. Следователно *диалогът / монологът се схваща като текст, като текстова единица, евент. като комуникативна единица и не на последно място като форма на речта (това важи най-вече за устния диалог, често означаван като разговор, конверзация)*.

Съгласно повечето мнения първична, естествена форма на човешката комуникация е диалогът; спрямо него монологът е вторична, производна форма [Якубински 1923, Мукаржовски 1948]. Възгледът, че диалогът означава само разговор между двама говорещи, довежда до разграничаването на *дуолог* и *полилог*; подобно разграничаване обаче е резултат от погрешно етимологично тълкуване: представката *диа-* всъщност не означава *две*, а *раз-* и следователно *диалог* може да се “преведе” като *разговор, раздумка*, докато *монолог* е по-късен неологизъм.

Сред разнообразието от дефиниции, засягащи двойката диалог - монолог, се открояват две безспорни изисквания, които примиряват различните мнения относно терминологичното разясняване на *диалога* [Мюлерова, Хофманова 1994]:

1. Изтъква се необходимостта от поне двама активни участници в комуникацията, като те могат да бъдат и много повече, дори и група хора.

2. Участниците в интеракцията се редуват в ролите на отправител и получател, на продуктор и реципиент, на говорещ и слушащ. За диалогична следователно се приема тази комуникация, при която участниците поне веднъж се редуват от комуникативно активна в комуникативно пасивна роля. Когато единият от участниците в диалога говори и следователно е в комуникативно активна роля, другият участник го изслушва - неговата комуникативна роля е “пасивна”. Квалифицирането на ролята на слушателя като пасивна е твърде условно и се основава единствено на факта, че не той е продукторът на съобщението. В действителност от страна на получателя на съобщението се изисква да бъдат положени немалко усилия и активност, за да

бъде чуто, разбрано и интерпретирано отправеното изказване. Необходимо е да бъдат активирани познанията и опитът от предходните контакти с партньора, да се осъзнаят ситуативните аспекти, в които протича комуникацията. Едновременно с това се подготвя активното включване в комуникацията, встъпването на слушателя в ролята на говорещ.

За разлика от диалога за *монолога* е характерна последователна, непрекъсната речева активност на единия от участниците в комуникацията. Общуването тук протича само в едната посока - от говорещия към слушащия.

В тясна връзка с характеристиката на диалогичната комуникация и факторите, които я определят, стои въпросът за нейната вътрешна типологична диференциация. Критериите, които се взимат под внимание при описанието и систематизацията на различните типове диалози, са твърде разнообразни: анализират се участниците в комуникацията и техните комуникативни роли, проследяват се доминиращите предикати (от типа искам, зная, оценявам, казвам, правя) и основните текстови модалности, диференциацията се прави и с оглед на темата. Има разбира се и други възможности за класификация на диалозите. Най-често се изхожда от ситуацията и сферата на комуникация, в която се реализира диалогът: в семейна среда, в приятелски кръг, пазаруване, разговор във влака, в чакалнята, на спирката, на работното място, в училище, водене на интервю, дискусия, беседа и т. н. [Мюлерова, 1982; Махачкова, 1981, 1984; Данеш, 1964 и др.]. Разговорът може да бъде *официален* (в учреждение, на събрание), *неофициален* (в семейството, сред приятели), *полуофициален* (на работното място, при пазаруване). Своя специфика имат и телефонните разговори в сравнение с разговора на “четири очи”. Протичането на т. нар. диадична комуникация (между двама партньори) се отличава от разговора, провеждан между повече участници, при което могат да се наблюдават различни симетрични и асиметрични отношения.

Диалогът обикновено се свързва с *устния* дискурс, а монологът - с *писмения*. Устните монолози обаче не са рядкост (и могат да имат най-различни форми: от съкровена изповед до предварително обмислената лекция или политическа реч). Не могат да бъдат отминати и писмените диалози, каквито по същество са обмяната на писма при една редовна кореспонденция, та дори и попълването на формуляри или въпросници: в посочените случаи се редуват реплики на различни отправители, които реагират един спрямо друг.

Интерес представляват и изследванията, изясняващи особеностите на диалозите в художествените текстове, на драматургичния диалог, на сценичния диалог, на репродуцираните диалози [Хене, Ребок 1979; Моравек, Мюлерова 1976]. Неведнъж е било подчертавано, че между диалога в художествената литература (съществуващ вече в писмена форма и следователно вече фиксиран) и диалога от ежедневната речева практика (реализиращ се в устна форма и в процес на формиране), т.е. между *неспонтанния* и *спонтанния диалог* има съществена разлика. Или по думите на К. Хаузенблас, необходимо е да се прави разграничение между примарна и секундарна комуникация, а следователно - между *примарен* и *секундарен диалог*.

Създаването на универсална типология се усложнява и от факта, че някои изследователи не приемат диалога за единен, цялостен текст, а за съвкупност от текстове, изтъквайки аргумента, че диалогът не е свързана,

непрекъсната речева изява на един субект [Хаузенблас 1984; Добжинска 1993]. Въпросът дали диалогът представлява единен текст или съвкупност от текстове, евентуално един или няколко дискурса, очертава следващият важен проблем, чието разрешаване предстои. В случай че диалогът се възприема като съвкупност от текстове, за единен, цялостен текст се възприема репликата, но така също и системата, последователността от репликите на един говорещ (обединени върху основанието за неговия индивидуален стил, идиолект, стратегия му в разговора и т.н.). Все повече обаче се налага мнението, че диалогът представлява единен, цялостен текст, чиито специфични черти се проявяват в интеракцията [Долежел 1994, Хърбачек 1994]. Основният аргумент е, че целостта на един текст се постига благодарение на неговото съдържателно и езиково единство. “Наистина, съществува принципна разлика между диалога (имам пред вид ежедневиия, автентичния диалог) и диалога в драматичното или епичното произведение. Докато в първия случай имаме редуване от изказвания на говорещите лица, във втория случай вътрешното разчленяване на текста е “фиктивно”, истинският създател на целия текст е авторът (писателят), но това с нищо не променя принципната структурна близост с диалога в драматичното и епичното произведение: изграждането на тези формации е основано върху редуването на относително самостоятелни изказвания” [Долежел, 1960, с. 14].

Проблемът за класификацията на диалозите остава отворен и, както е очевидно от беглия преглед, е свързан с редица трудности. Нелека задача се оказва и диференциата на диалозите от монологите. Така например, ако в диалога единият от участниците доминира в речевата си активност за по-продължително време (разказва някаква случка, прави описание, нещо разяснява) дали подобна речева изява трябва да се възприема като монолог в рамките на диалога? От художествената литература (предимно драмата) са ни познати всевъзможни текстови образувания, които съчетават в себе си белези, присъщи както за диалога, така и за монолога: те са означавани като вътрешен монолог, диалогизиран монолог, фиктивен диалог, псевдодиалог и др.

Оказва се, че между диалога и монолога се откриват множество преходни форми, обособени в зависимост от:

а) степента на адресираност на речта на говорещия; дори и този, който произнася монолог, прави предположение за познанията и опита на своите слушатели, съобразява се с тях, обръща се към своите слушатели и т. н.

б) възможността за “обратна връзка”, дали слушателите са провокирани да реагират на активността на говорещия (макар и невербално: със смях, ръкопляскане, кимане и т. н.). В други случаи авторът се стреми или симулира непосредствен контакт с адресата: използва обръщения, задава въпроси, опира се на опита и възгледите му. Подобни средства се приемат като възможности за *диалогизацията на монолога* (било то писмен или устен), като му привнасят определени диалогични качества (впрочем изолираният от слушателите, неадресираният монолог, при който не се държи сметка за обратната връзка едва ли ще бъде ефективен). Актьорите на театралната сцена освен че водят диалог помежду си, непрекъснато контактуват и с публиката, така както и журналистът или писателят води диалог със своите читатели. За разлика от примарния, естествения диалог в подобни случаи се говори и за *фиктивен диалог* - най-вече когато авторът стилизира комуникацията с читателя в създавания от него художествен текст, когато формира в текста субекта на адресата и експлицитно се обръща към него.

Терминологичните означения като *фиктивен диалог*, *монологизиран диалог*, *несъщински диалог*, *диалог в широк смисъл*, както и *диалогизиран монолог* свидетелствуват колко размити и неясни могат да бъдат границите между монолога и диалога [Хофманова, Мюлерова 1997], вероятно не е и необходимо да бъдат разграничавани на всяка цена.

Дихотомията диалог / монолог нагледно може да бъде представена чрез двата си основни компонента, разположени като полюсните точки върху една скала. На единия край е диалогът, сред чиито дистинктивни белези се открояват: взаимно реагиране на партньорите един спрямо друг и спрямо ситуацията, прекъсвания, недоизказване, елиптичност, повторения, поправки, прескачане от тема на тема, изобилие от контактови средства, мимика, жестикуляция. На другия край е монологът, чийто характер е по-скоро статичен, с последователни монотематични пасажии, при които не се разчита на непосредствена реакция от страна на партньора. Между тези две крайни точки могат да се наредят отделните преходни форми с комбинирани характеристики, които могат да се степенуват върху скалата диалог - монолог. Особено прозорливо е заключението на Ян Мукаржовски (1948), който смята, че тези две форми са тясно свързани помежду си: повечето монолози са проникнати от диалогичност, защото всяка една речева проява се стреми към едно "преходно и всеобновяващо се равновесие" между набелязаните полюсни точки.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Бахтин 1986:** Бахтин, М. Проблема речевых жанров. В: Эстетика словесного творчества. Москва 1986, с. 250-297.
- Богранд, Дреслер 1995:** Дьо Богранд, Р. А.; Дреслер, В. Увод в текстовата лингвистика. София 1995.
- Вежбицка 1983:** Wierzbicka, A. Genry mowy. In: Tekst i zdanie. Ossolineum, Wroclaw 1983, s. 125-137.
- Дайк 1980:** Dijk, T. A. van. Macrostructures. An interdisciplinary study of global structures in discourse, interaction and cognition. Erlbaum, Hillsdale, N. J. 1980.
- Данеш 1981:** Данель, Ф. Pokus o integrovanej multidisciplinarni pojeth textovij lingvistiky. *Slovo a slovesnost*, 42, 1981, s. 306-314.
- Данеш 1986:** Данель, Ф. Values and attitudes in language standardization. In: Reader in Czech sociolinguistics. Ed. J. Chloupek-J. Nekvapil. Praha 1986, s. 206-245.
- Добрев 1992:** Проблеми на общата текстова типология. В: Общуване с текста. София 1992, с. 41-69.
- Добжинска 1993:** Dobrzycska, T. Pryba syntezy. Warszawa 1993.
- Долежел 1960:** Doležel, L. O stylu modernni ceskij pryzy. Praha 1960.
- Долежел 1993:** Doležel, L. Narativni zprcsoby v ceskij literatuse. Praha 1993, s. 14-20.
- Изенберг 1978:** Isenberg, H. Probleme der Texttypologie - Variation und Determination von Texttypen. In: Wissenschaftliche Zeitschrift der K. Marx-Univ., GSR, 5, Leipzig 1978, s. 565-579.
- Мистрик 1973:** Mistrnk, J. Exakte Typologie von Texten. W. Fink, Munchen 1973.
- Мистрик 1985:** Mistrnk, J. Jьtylistika. SPN, Bratislava 1985.

- Моравек, Мюлерова 1976:** Morávek, M.; Müllerová, O. Dyadická komunikace (Pokus o komplexní charakteristika situace dialogu). *Slovo a slovesnost*, 37, 1976, s. 195-201.
- Мукаржовски 1948:** Mučaržovská, J. O jazyce básnickém. Kapitoly z české poetiky I. Praha 1948.
- Мукаржовски 1948:** Mučaržovská, J. Dvě studie o dialogu. (Dialog a monolog. K jednotlivému dialogu). Kapitoly z české poetiky I. Praha 1948.
- Мюлерова 1982:** Müllerová, O. Typy dialogu a kritéria jejich vzniku. K fungování jazyka v některých společenských oblastech. Sb. FF UK, Praha 1982, s. 41-55.
- Мюлерова, Хофманова 1994:** Müllerová, O.; Hoffmannová, J. Kapitoly o dialogu. Praha 1994.
- Хаузенблас 1964:** Hausenblas, K. On the characterization and classification of discourses. *Travaux Linguistiques de Prague*, 1, 1964, s. 67-83.
- Хаузенблас 1984:** Hausenblas, K. Text, komunikáty a jejich komplexy. (Zamýšlení pojmoslovní). *Slovo a slovesnost*, 45, 1984, s. 1-7.
- Хаузенблас 1988:** Hausenblas, K. Interpretace textu a její druhy v sociální komunikaci. AUC. Philol. 4-5. *SlavPrag XXXII*. Praha 1988, s. 13-14.
- Хене, Ребок 1979:** Henne, H.; Rehbock, H. Einführung in die Gesprächsanalyse. De Gruyter, Berlin - New York 1979.
- Халидей 1985:** Halliday, M. A. K. Introduction to Functional Grammar. E. Arnold, London 1985.
- Хофманова 1979:** Hoffmannová, J. Teorie dialogu a vztah k nepřímému mluvenému projevu. *Slovo a slovesnost*, 46, 1985, s. 49-55.
- Хофманова 1985:** Hoffmannová, J. Nad sovětskou bibliografi lingvistiky dialogu (a monologu). *Slovo a slovesnost*, 46, 1985, s. 321-325.
- Хофманова, Мюлерова 1992:** Hoffmannová, J.; Müllerová, O. Věvoj a sociální akcenty analýzy dialogu. *Slovo a slovesnost*, 53, 1992, s. 111-122.
- Хофманова 1997:** Hoffmannová, J. Stylistika a... Trizonia, Praha 1997.
- Хърбачек 1991:** Hrbáček, J. Text, promluva a nadpromluvové tvary. *Slovo a slovesnost*, 52, 1991, s. 123-129.
- Хърбачек 1994:** Hrbáček, J. Některé textové syntaxe spisovného jazyka. Trizonia, Praha 1994, s. 90-98.
- Якубински 1923:** Якубинский, Л. О диалогической речи. Русская речь. Петроград 1923, с. 96-194.